

МАЙНОВІ ПРАВА В СТРУКТУРІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Шимон С.І.,

кандидат юридичних наук, доцент.

завідувач кафедри цивільного та кримінального права НПУ імені М.П. Драгоманова

В праці аналізуються особливості майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин та їх місце в структурі зобов'язання, обґрунтовується думка, що майнові права є об'єктами зобов'язальних правовідносин і не можуть вважатися предметом договору.

Ключові слова: майнові права, об'єкти цивільних правовідносин, об'єкт зобов'язання, предмет договору.

В работе анализируются особенности имущественных прав как объектов гражданских правоотношений и их место в структуре обязательства, утверждается, что имущественные права являются объектами обязательственных правоотношений и не могут считаться предметом договора.

Ключевые слова: имущественные права, объекты гражданских правоотношений, объект обязательства, предмет договора.

Work covers issues on particularities of property rights as objects of civil relationships and on their place in the structure of obligation, grounded the idea that property rights are objects of obligational relationships and can not be considered as subject of contract.

Keywords: property rights, objects of civil relationships, object of obligation, subject of contract

Система об'єктів цивільних прав є усталеною і відомою, адже визначена і в цивільно-правовій теорії, і в законодавстві, де ст. 177 ЦК України включає до переліку об'єктів: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. В цій системі посідають своє місце майнові права, які все активніше використовуються в сучасному цивільному обороті. Обіг майнових прав виступає спеціальною сферою цивільно-правового регулювання, яка має свої закономірності і потребує уваги з боку науковців та юристів-практиків.

Загальні проблеми об'єктів цивільних правовідносин були предметом дослідження вчених різних історичних періодів: Агаркова М.М., Алексеєва С.С., Брагінського М.І., Васковського Є.В., Братуся С.М., Гамбарова Ю.С., Генкіна Д.М., Грибанова В.П., Йоффе О.С., Кечекьяна С.Ф., Мейера Д.І., Покровського І.А., Рясенцева В.А., Суханова Є.А., Синайського В.І., Тархова В.А., Толстого Ю.К., Халфіної Р.О та ін. Не втрачає своєї актуальності ця тематика і в сучасній вітчизняній юриспруденції – прямо чи опосередковано до неї звертаються як знані цивілісти, так і молоді вчені (Т.В.Боднар, О.В.Дзера, Н.С.Кузнецова, Коротка Г.Л., Р.А.Майданик, С.О.Майоров, В.Д.Примак та інші правники). Питання ж про майнові права як елемент цивільного правовідношення предметом окремої уваги донині не виступало; залишаються невирішеними й деякі питання щодо традиційного розуміння об'єкта цивільного правовідношення та предмета зобов'язання.

Відмітимо, що однастайність думок вітчизняних вчених щодо об'єкта простежується лише в контексті об'єкта цивільних правовідносин як загальної категорії, і

не прослідковується в поглядах на об'єкт зобов'язального правовідношення. З одного боку, цивільно-правова теорія визнає об'єктами відповідні блага (речі, гроші, майно, майнові права, дії, послуги), а з іншого – для зобов'язальних правовідносин вибудовує парну систему об'єктів, де є *юридичний об'єкт* (дії) та *матеріальний об'єкт* (він же «предмет») блага: речі, майно (позначимо цю теорію «теорією парного об'єкта зобов'язання»). Але, оскільки матеріальним об'єктом («предметом») вважаються предмети матеріально світу (тілесні блага), остільки в цьому випадку деякі об'єкти цивільних прав, що передбачені ст. 177 ЦК України (дії, послуги, майнові права), не потрапляють до категорії матеріального об'єкта зобов'язання. І якщо об'єкти-дії та об'єкти-послуги, втрачаючи свій статус «блага» і залишаючи оголеною «матеріальну» сторону, усе ж «перекочують» на «юридичну» сторону парної системи «об'єкта» у значенні поведінки (дій), то майнові права взагалі виявляються поза межами цієї парної системи юридичного та матеріального об'єктів. Зрозуміло, що це певна теоретична похибка, вирішення якої є метою даної праці.

Цивільне законодавство не закріплює конкретних видів майнових прав, проте згадує їх серед об'єктів цивільних прав у ст. 177 ЦК України, поділяє їх на оборотоздатні, обмежено оборотоздатні й вилучені з цивільного обороту; визнає їх предметом різноманітних договорів, зокрема і предметом застави та іпотеки (в Законі України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 р. – права на об'єкти незавершеного будівництва та права на інше нерухоме майно, яке стане власністю іпотекодавця в майбутньому; в Законі України «Про заставу» від 2 жовтня 1992 р. – право вимоги за зобов'язанням та ін.).

Традиційний підхід до об'єкта полягає в тому, що він входить до складу правовідношення і є його

обов'язковою і невід'ємною частиною. Загальним для всіх вчених є визнання у якості об'єкта цивільного правовідношення певного «блага». Проте, як вже зазначалося, це не єдиний підхід. Своєрідна теорія об'єкта правовідношення була розроблена свого часу німецьким вченим Бірлінгом; вона ґрунтується на «двоїстості» самого терміну «об'єкт права» і полягає у виділенні двох рівнів (родів) об'єктів. Правовідношення вимагає певної поведінки зобов'язаної особи; отже поведінка боржника є об'єктом права кредитора – це *об'єкти першого роду*. Те, на що спрямована поведінка зобов'язаного об'єкта, також є об'єктами *другого роду* – це речі. Теорія Бірлінга не одержала загальної підтримки у вітчизняній та російській цивілістиці. До її слабких місць вчені відносили те, що вона: а) ускладнює і так складну інструкцію правовідношення; б) не спроможна позначити відмінності між речовими і зобов'язальними правовідносинами, а також того факту, що в багатьох зобов'язальних правовідносинах присутні тільки об'єкти першого роду (дії); в) не включає такі об'єкти, як результати творчої, інтелектуальної діяльності, які не є ні діями, ні речами. Додамо зі свого боку – і не відводить місця майновим правам. Однак очевидно, що ця теорія стала основою для теоретичних досягнень інших вчених; на ній ґрунтуються практично усі подальші структуривання, які відокремлюють об'єкти прав від об'єктів правовідносин. [6, С.140] Зокрема, аналогічно до дворівневої теорії Бірлінга виділяв об'єкти першого порядку (дії) і другого порядку (блага) знаний правознавець В.Ф.Тарановський.[11, С. 155-157] Ці ж судження, хоча і вбачаються, покладено в основу згаданої вище теорії окремлення юридичного об'єкта (дії, поведінка) та матеріального об'єкта (предмета – речі) зобов'язання, що була сформована О.С.Йоффе.

Згадана теорія «парного об'єкта зобов'язання» порівнювалася деякими вченими і вважається дискусійною й нині. Так, М.М. Агарков вважав, що поведінка особи не може бути об'єктом чужого права і правильно вважати об'єктом прав лише те, на що спрямована поведінка зобов'язаної особи; і в речових, і в зобов'язальних правовідносинах об'єктом є речі, а поведінка (обов'язки права) суб'єктів є змістом правовідношення.[1, С.20-21] Вчений критично ставився до виокремлення «предмета» зобов'язання, вважаючи що така теорія вигадана для обходу труднощів, які виникають у разі визнання об'єктом зобов'язання поведінки боржника, що призводить до «штучного подвоєння одного й того ж поняття (предмет – об'єкт)». Поділяючи думку згаданого науковця, зазначимо, що поширення таких поглядів на об'єкт та визнання речей та інших благ матеріальним об'єктом – *предметом* зобов'язання спричинило певні штучування правових категорій. Нині навіть в енциклопедичних наукових виданнях предмет договору і предмет зобов'язання отождошуються [4, С.675], що не є вільним ні з теоретичної точки зору, ні з практичної.

Поряд з цим, відмітимо, що уявлення про матеріальний об'єкт зобов'язання в цивільно-правовій науці трансформувалися з присвоєнням йому назви «*предмета зобов'язання*»[12, С.365], або «*предмета виконан-*

ня». При цьому, на відміну від матеріального об'єкта (предмета) зобов'язання «предмет виконання» в баченні одних авторів практично співпадає з «матеріальним об'єктом зобов'язання» (а якщо не збігається, то лише в сенсі можливості заміни його іншим матеріальним благом в момент фактичного виконання зобов'язання) [2, С.155], а в баченні інших – охоплює й такі явища, які не обіймаються «матеріальним об'єктом» – послуги і роботи [3, С.517], що спричиняє певні різотлумачення цих категорій. Ускладнює ситуацію законодавець, який у положеннях Цивільного кодексу України про окремі види договорів використовує термін «предмет договору», маючи на увазі речі, майно, майнові права, а в Господарському кодексі аналогічні категорії називає «об'єктами» договорів (оренди, лізингу, концесії та ін.). В результаті, в цивільно-правовій теорії та законодавстві певні блага (у тому числі, майнові права) – *об'єкт* цивільного правовідношення (як загального поняття) в окремому його виді (зобов'язанні) трансформувалися у *предмет* зобов'язання; більше того стали й предметом договору.

Питання про співвідношення «предмета» договору і «предмета» зобов'язання в сучасній українській цивілістиці найґрунтовніше досліджено Т.В.Боднар, на думку якої: *предметом договору* є зобов'язання як правовідношення; *предметом* договірною зобов'язання – вчинення конкретних дій (передання майна, сплати грошей тощо); *матеріальним об'єктом* договірною зобов'язання є майно (товар, гроші), які сторони повинні надати; *предметом виконання* є майно (товар, гроші), які сторони надають на виконання договору, при чому предмет виконання може не збігатися з об'єктом зобов'язання, наприклад, у разі передання відступного. [2, С. 156] Викладені у згаданій праці висновки мають визначальне значення для цивільно-правової науки, однак, на наш погляд, надають можливість відзначити й кілька питань, що залишаються невирішеними. По-перше, щодо доцільності уведення поняття «предмет договірною зобов'язання», адже намагаючись уникнути однієї термінологічної проблеми, ми можемо створити нову, назвавши «предметом зобов'язання» те, що традиційно вважається «юридичним об'єктом зобов'язання» – дії. Таким чином, термін «предмет» в межах «об'єкта» зобов'язання лише перекочовує з «матеріалізованої» («опредмеченої») до «юридичної» складової.

Звернення до класичної літератури свідчить, що термін «предмет зобов'язання» у значенні дій, які в сучасній науці розглядаються як юридичний об'єкт зобов'язання, застосовувався науковцями попередніх періодів розвитку правової науки. Так, В.І.Синайський в «Русском гражданском праве» згадує «действие как предмет обязательства». Однак аналіз відповідних положень його праці наводить на думку, що вчений отождошував «предмет» і «об'єкт» зобов'язання, адже зазначав у своїй праці: «содержание обязательства может быть различно, в зависимости от его *объекта* – *действия*, который сам по себе составляет настолько основной момент содержания, что иногда *предмет* (курсив наш – С.Ш.) обязательства отождествляют с его содер-

жанием». [9, С.296] Наше припущення підтверджується й іншими висловлюваннями знаного цивіліста: «предмет, относительно которого устанавливаются права и обязанности лиц, и есть объект права; таким объектом являются очевидно действия лиц...». [10, С.68] Подібний висновок можна зробити і з аналізу положень праці К.Кавеліна «Права и обязанности по имуществам и обязательствам в применении к русскому законодательству. Опыт систематического обозрения». «Предметом» відносин визнаються дії, речі, права, які мають значення реальних предметів, тобто ті явища, які є об'єктами. [5, С.63-67] Зазначимо, що в той період розвитку правової науки, коли діяли згадані автори термін «предмет» застосовувався до речей як явищ матеріального світу (предметів), що є цілком зрозумілим. Тому ця ж праця містить параграфи «О предмете или вещи в юридическом смысле. Реальные предметы, как вещи в юридическом смысле». [5, С.23]

По-друге, якщо, як вказано у згаданій праці Т.В.Боднар, «предметом виконання», наприклад, за договором купівлі-продажу є товар та гроші, то що ж виступає предметом виконання у разі відчуження майнового права? Адже в цьому випадку (купівля-продаж) та в інших правочинах щодо майнового права об'єктами цивільних правовідносин виступають нематеріалізовані (безтілесні) явища, і фізична передача такого блага неможлива.

Якщо взяти за основу такий підхід, то слід визнати, що неоднорідність фізичної природи певних об'єктів (речі і майнові права) спричиняє різні правові механізми їх відчуження та різне місце кожного з цих благ у структурі цивільного (зобов'язального) правовідношення. У зобов'язанні з відчуження речей, об'єкт (речі) є предметом виконання; документ, що підтверджує право власності, наприклад, ніякого місця в структурі правовідношення не посідає; виконання полягає у врученні речі. У зобов'язанні ж з відчуження майнового права, останнє є об'єктом, однак предметом виконання виступають відповідні документи (наприклад, такі, що підтверджують його належність праволодильцеві; виконання здійснюється шляхом наділення правом, яке відчужується (передається в користування), нового суб'єкта.

Невизначеність існує й щодо предмета договорів, за якими передається майнове право. В положеннях ЦК України майнові права, поряд з речами, визнано предметом договорів: купівлі-продажу (ст. 656), дарування (ст. 718); найму (ст. 760), договору управління майном (ст. 1030). То майнові права є предметом, як це зазначено в наведених статтях ЦК України, чи об'єктом цивільного правовідношення (зобов'язання), як це зазначено в ст. 177 ЦК України?

На нашу думку, подібні проблеми з предметом договору виникли внаслідок сплутування його з об'єктом правовідношення, а також тлумачення договору як правовідношення. Традиція визначення «предмета» договору була започаткована класиками цивілістики. Д.І.Мейер та К.Д.Кавелін вважали предметом договору необхідні за ним дії, які призводять до бажаного результату,

якого прагнули сторони. [5, С.113] Позиція класиків ґрунтувалася на розумінні договору як юридичного факту, де предметом домовленості виступає не явище матеріального світу, а «те, на що спрямована практична (пізнавальна тощо) діяльність» [8, С.669], тобто те, на що спрямований договір як домовленість сторін.

Іменування *матеріального об'єкта* зобов'язання предметом спричиняє різночитання. Автори цієї пропозиції у такий спосіб відзначали ті об'єкти зобов'язального правовідношення, які є явищами матеріального світу, тобто речі; називати їх *предметами*, через їхню матеріалізовану сутність немає сенсу. Адже велика кількість благ, які також є об'єктами цивільних правовідносин, не мають тілесної природи, але є майновими благами, мають економічну цінність, належать до категорії майна і слугують для задоволення певних інтересів учасників цивільних правовідносин. Такі «неречові» майнові об'єкти, як енергія, поля і впливи, на думку вчених, поступово включатимуться до майнової групи в системі об'єктів цивільних прав. [7, С.311-312] На сьогодні до таких неречових об'єктів слід віднести також бездокументарні цінні папери, інше майно, а також «безтілесні речі» – майнові права. Усі ці категорії виступають об'єктами (а не предметами) правовідносин.

Відомо, що договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору; істотними умовами договору, зокрема і насамперед, є умови про предмет договору (ст. 638 ЦК України). Згідно з положеннями ЦК України майнові права можуть бути «предметом» договорів купівлі-продажу, міни, дарування, найму, застави, управління. За загальним правилом, для більшості згаданих договорів істотною вважається лише умова про предмет. Але конкретизація сторонам майнового права ще не дає ніякого уявлення про природу відносин, які виникають на основі укладеного договору; визначення цього відбувається внаслідок з'ясування питання, що саме домовляються сторони роботи з цим майновим правом.

Звернення до ст. 539 ЦК України, яке вказує, що «альтернативним є зобов'язання, в якому боржник зобов'язаний вчинити одну з двох або кількох дій; боржник має право вибору предмета зобов'язання...», також підкреслює, що предметом є дія, а не об'єкт, щодо якого ця дія буде вчинятися; за ознакою предмета, а не об'єкта, вирізняє альтернативні зобов'язання і правова теорія.

Таким чином визнання майнового права предметом договору втрачає сенс як з теоретичної, так і з практичної точки зору, оскільки такий «предмет» не придатний для відображення юридичної природи договору. Виокремлення такого явища, як «предмет договору» має певний сенс – предмет договору має бути здатним слугувати критерієм відмежування одного виду договору від інших. При чому, оскільки з предметом пов'язуються уявлення про істотні умови договору, остільки класифікація за критерієм предмета є значущою і з теоретичної, і з практичної точки зору.

Таким чином предметом договору може виступати основна дія, яку належить вчинити сторонам для

досягнення мети договору; ця дія відображена у визначенні поняття договору: одна сторона (продавець) передає або зобов'язується *передати* товар (майнове право) у *власність* другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується *прийняти* товар (майнове право) і *сплатити* за нього певну грошову суму (договір купівлі-продажу); наймодавець передає або зобов'язується *передати* наймачеві майно (майнове право) у *користування* за плату на певний строк (договір найму) і т.д.

Майнове право у взаємному зобов'язанні (наприклад, купівлі-продажу), є одним з кількох майнових об'єктів: майнове право та гроші. Відомо, що одна й та сама річ може одночасно виступати об'єктом кількох договорів, наприклад найму, застави і купівлі-продажу, однак ці договори не матимуть єдиного предмета. Постає питання, чи залишається це твердження правильним щодо майнового права? Положення законодавства, які визначають предмет договору, називають майнове право серед інших «предметів» договорів (ст. 656, ст. 718, ст. 760, ст. 1030 ЦК України). При цьому ніяких застережень щодо особливостей майнових прав порівняно з речами закон не встановлює. Навпаки, у ст. 190 ЦК України визначено: майнові права є неспоживною річчю. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про іпотеку» право оренди чи користування нерухомим майном, яке є предметом іпотеки для цілей згаданого Закону вважається нерухомим майном. Це означає що на майнові права як об'єкти поширюється режим речей, а з цього слідує висновок, що одне й те ж майнове право може одночасно виступати об'єктом кількох зобов'язальних правовідношень. Так відповідно до ст. 576 ЦК України, ст. 4 Закону України «Про заставу», ст. 5 Закону України «Про іпотеку» майнове право може бути предметом застави; водночас згідно зі ст. 9 останнього зі згаданих законів іпотекозвонець має право відчужувати предмет іпотеки (зокрема

і майнове право), передавати його в спільну діяльність, лізинг, оренду, користування. Отже, майнове право, яке перебуває під заставою, одночасно може бути об'єктом зобов'язальних правовідносин з передання цього ж права у користування, або відчуження його, скажімо, за договором купівлі-продажу, міни, дарування.

Підсумовуючи, зазначимо, що майнове право належить до майнової групи в системі об'єктів цивільних правовідносин; воно має безтілесну природу, але являє собою економічну цінність. В структурі зобов'язального правовідношення майнове право посідає місце об'єкта (але не предмета) зобов'язання. Одне й те ж майнове право може одночасно бути об'єктом декількох зобов'язальних правовідносин, наприклад, застави, оренди та купівлі-продажу. Майнове право як об'єкт може індивідуалізувати договірне зобов'язання в межах певного виду (наприклад, найм майнового права як підвид зобов'язань з найму), але воно не слугує критерієм розмежування різних видів договірних зобов'язань. «Фізична природа» майнового права (його «безтілесність») спричиняє особливий механізм його відчуження. У зобов'язанні з відчуження майнового права предметом виконання є юридичний титул майнового права (документи, що посвідчують належність такого права правоволодільцю і т.ін.), а виконання здійснюється шляхом наділення правом. Майнове право не є предметом договору; предметом договору є основна дія (сукупність дій), яку необхідно вчинити щодо майнового права задля досягнення мети договору (передання у власність на платній чи безоплатній основі, передання у користування тощо).

В межах подальшого дослідження цієї проблеми актуальними видаються питання про властивості майнових прав як майнових об'єктів, а також їх особливості як об'єктів різних видів договірних зобов'язань, специфіку передання майнових прав під заставу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Ученые труды ВИЮН. Вып. 3 - М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 192 с.
- Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): Навч. посіб. – К.: Юстиніан, 2007 р. – 280 с.
- Гражданское право. Учебник. Часть 1. Издание второе, переработанное и дополненное. / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого – М.: «ПРОСПЕКТ», 1997. – 600 с.
- Енциклопедія цивільного права України. / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; відп. ред. Я.М.Шевченко. – К.: Ін Юре, 2009. – 952 с.
- Кавелин К. Права и обязанности по имуществам и обязательствам в применении к русскому законодательству. Опыт систематического обозрения / Кавелин К. – С. – Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1879. – 442 с.
- Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / Кечекьян С.Ф.; Отв. ред.: Строгович М.С. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.
- Лапач В.А. Система объектов гражданских прав. СПб.: «Юридический центр Пресс» (серия «Теория и практика гражданского права и гражданского процесса»). – 2002. – 544 с.
- Новий тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. Том 3. – Київ.: „Аконіт”, 1999. – 927 с.
- Синайский В.И. Русское гражданское право. – М.: «Статут», 2002. – 638 с.
- Синайский В.И. Русское гражданское право. Вып.1. Общая часть. Вещное право. Авторское право. Издание второе, испр. и доп. – Киев: Типо-Литография «Прогресс», 1917. – 258 с.
- Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1917. – 534 с.
- Цивільне право України: Підручник. / Є.О.Харитонов, Н.О.Саніахметова. – К.: Істина. – 776 с.